

Hyvinvointi ja runsauden kieli

Eero Riikonen ja Mikko Makkonen

Artikkelin ensimmäisen osan aiheena on perhe- ja lyhytterapian ja myöhemmin myös muunlaisen asiakastyön ja kuntoutuksen piirissä tapahtunut siirtymä kyberneettis-systeemisistä ajattelutavoista kielipainotteisiin, kertomuksellisiin ja dialogisiin. Jälkimmäiset sallivat uusia ja monipuolisempia näköaloja elämän koettuun runsauteen ja niukkuuteen (ja samalla sen keveyteen ja raskauteen).

Dialogia ja hyvää kanssakäymistä tarkastellaan muun muassa Mihail Bahtinin dialogisuutta koskevan ajattelun ja John Shotterin sosiaalista tilannetietoa koskevan teorian suunnasta. Oleellista on kysymys dialogin edellytyksistä ja dialogin ”kehyksestä” eli ”tilanteesta” josta käsin, johon suuntautuen, ja jota tuottaen runsas tai niukka sosiaalinen todellisuus syntyy. ”Systeemin” käsitettä voi artikkelimme valossa tarkastella uudella tavalla, vuorovaikutuksellisenä kehyksenä. Systeemiäly näyttäytyy pohdinnassamme tilanteiden ja kanssakäymisen kehysten ymmärtämisen, ohjaamisen ja runsautta tukeviksi tekemisen taitona. Se liittyy siten systeemejä ja tilanteita koskevan monitulkintaisuuden luovaan, vastuulliseen ja innostavaan hyödyntämiseen.

Artikkelin toisessa osassa käsitellään runsautta ja niukkuutta kulttuurisena ja yhteisöllisenä kysymyksenä. Yritämme osoittaa, että aihepiiri sivuaa monia ajankohtaisia aiheita, muun muassa työhyvinvointia, asiakkaiden ja asiantuntijoiden suhteen ongelmia, ympäristösuunnittelua, kaunokirjallisuuden lähtökohtia sekä vastuullisen huumorin ja savolaisuuden kaltaisten kielellis-kulttuuristen perinteiden hyvinvointimerkitystä.

”Olla sen kanssa, josta pitää ja ajatella muita asioita: juuri näin syntyvät parhaimmat ajatukseni, näin oivallan osuvimmin mikä on välttämätöntä työlleni. Sama pätee tekstiin: se tuottaa syvimmän mielihyvän silloin, kun sen onnistuu saada itsensä kuulluksi epäsuorasti; silloin kun sitä lukiessa joudun tuosta nostamaan pääni, kuuntelemaan jotain muuta. [...] kyseessä voi olla kevyt, kummallinen, ponneton, miltei hajamielinen toimenpide: äkillinen pään liike, kuten linnulla, joka ei kuule mitään siitä mitä me kuulemme, joka kuuntelee sitä mitä me emme kuule! (Barthes 1993, s. 36)

Italo Calvino osoitti miten [runon] keveys voi syntyä pienistä asioista. Calvinon omat esimerkit olivat runon riveillä viipyilevä kuu ja leijuva lumihietale. Mutta mitä tällaiset keventävät asiat oikeastaan tekevät sanoille, ihmisille, yhteisöille ja työlle? (Riikonen et al. 2004, s. 99)

(I) DIALOGI JA RUNSAUS

Hyvinvointia voi lähestyä lukuisista suunnista. Omissa asiakastyön kehittämishankkeissamme ja tuoreissa julkaisuissamme olemme käsitelleet aihetta erityisesti niukkuuden ja runsauden kokemusten suunnasta. On syytä alleviivata kokemuksen ja kokemuksellisuuden merkitystä sillä runsaudessa ja sen vastakohtassa on hyvin vähän objektiivista.

Ongelmien ja vaikeuksien maailma on tyypillisesti ja lähtökohtaisesti koetun niukkuuden ja umpikujien todellisuus. Pitkään jatkuessaan tällaiset asetelmat synnyttävät turhautumista, alistumista, uupumista ja demoralisaatiota. Oman kokemuksemme mukaan on hyödyllistä ja perusteltua ajatella, että tuloksellinen asiakastyö eroaa tuloksettomasta muun muassa siten, että ensiksi mainitulla on kyky vähentää niukkuuden ja lisätä runsauden kokemuksia. Se miten tämä tapahtuu ja millaisia kanssakäymiseen liittyviä välineitä tällaisessa toiminnassa voidaan käyttää on monimutkaisempi kysymys. Kuntoutuksen, terapian ja neuvonnan maailmassa on keskitytty pitkälti kielelliseen kanssakäymiseen, mutta se ei kuitenkaan ole aina mahdollisuus. Erilaisia puheen avulla tapahtuvan tuen, kannustamisen ja auttamisien muotoja voidaan tukea myös toiminnallisesti.

Jokainen kanssakäymistä koskeva ajattelutapa jättää tiettyjä vuorovaikutuksen piirteitä ja dimensioita vähemmälle huomiolle. Systeemiälyn kaltaisten konstruktoiden kohdalla näin näyttää käyvän kielelliselle kanssakäymiselle. Olemme itse omassa työssämme ja aiemmissa julkaisuissamme päätyneet pohtimaan hyvää kanssakäymistä nimenomaan kielellisen kommunikaation, dialogisuuden, metaforisuuden ja kertomuksellisuuden kannalta. Erityisen mielenkiinnon kohteena on ollut kieleen ja aina sisältyvä luova ulottuvuus, se että kielellinen kanssakäyminen mahdollistaa loputtomasti tyyllistä vaihtelua ja erilaisia näkökulmia. Tästä syystä myös kirjallisuus ja runous sekä erilaiset vuorovaikutukselliset kielellis-kulttuuriset perinteet ovat nousseet kiinnostuksemme kohteeksi –suuntautumista on tukenut entisestään se, että olemme molemmat kirjoittaneet viime vuosina myös kaunokirjallisia teoksia.

Runsauden tukemisessa ei kuitenkaan ole kyse vain kielestä abstraktissa tai tiedollisessa mielessä, vaan nimenomaan myönteisessä mielessä yhteisöllisestä, yhdistävästä ja mahdollistavasta kielestä. Tällainen kielellinen kanssakäyminen myöntää osallistujille monenlaisia oikeuksia ja edellyttää samalla monentyyppistä vastuullisuutta. Myönteinen yhteisöllisyys edellyttää kuitenkin myös muuta: sitä että kanssakäymiseen osallistuminen on palkitsevaa ja kiinnostavaa. Palkitsevuus ja kiinnostavuus ovat siten kaikkia keskustelun osapuolia motivoivan ja tyydyttävän kanssakäymisen, dialogisuuden perusedellytyksiä.

Tuloksellinen asiakastyö eroaa tuloksettomasta muun muassa siten, että ensiksi mainitulla on kyky vähentää niukkuuden ja lisätä runsauden kokemuksia.

Myönteinen kielellinen kanssakäyminen on myös vapauttavaa. Se tuottaa ulospäyseyteitä automatisoituneista ajattelu- ja tulkintatavoista ja antaa moninäkökulmaisuuksensa vuoksi mahdollisuuden tosikkomaisuudesta ja dogmaattisuudesta luopumiseen. Kyse on siis kanssakäymisestä joka on samanaikaisesti vastuullista ja vapauttavaa. Tällainen vuorovaikutus tunnustaa osallistujien oikeuden kanssakäymisen lähtökohtien, tyylin, etenemissuunnan ja puheenaiheiden muuttamiseen, mutta edellyttää kuitenkin, että sama oikeus myönnetään kaikille. Käytännössä tämä merkitsee pelon ilmapiirin ja välttämismoodin poistumista ja uteliaisuuden, luottamuksen ja kiinnostuksen hallitseman käyttäytymismoodin hallitsevaa asemaa.

Kysymys perustavista käyttäytymismooeista on tässä yhteydessä kiinnostavia. Etologit, mm. Lorenz ja Tinbergen, ovat osoittaneet että useimpien eläinlajien kohdalla voidaan puhua kahdesta

kielipainotteisiin ja kertomuksellisiin ajattelutapoihin (esim. Riikonen ja Smith 1997, 1998). Muutos näkyy selvästi sekä koulutuksen että julkaisujen tasolla. Kielipainotteisuuden kasvu on johtanut myös tietynlaiseen koulukuntahajaannukseen ja perheterapian alkuperäisen, kyberneettis-systeemiselle ajattelulle pohjaavan identiteetin murrokseen. Menemättä tarpeettoman syvälle tähän muutokseen ja sen syihin voi todeta erään asian: vaikka kielen, tapojen, kommunikaation ja tarinoiden kaltaisten välineiden avulla ylläpidetyt, enemmän tai vähemmän stabiilit ja toistuvat vuorovaikutuskuviot oikeuttavat systeemeistä ja järjestelmistä puhumisen, on systeemin käsitteeseen alettu asiakastyön ja terapian maailmassa yhä useammin suhtautua varauksella. Keskiöön ovat nousseet pikemminkin ”vuorovaikutustilanteet”, niiden luonne ja organisoituminen.

Asiakastyön, perhe- ja lyhytterapian ja kuntoutuksen alueella on huomattu, että hyvän (ja samalla uusia näkökulmia mahdollistavan) kanssakäymisen aluetta ja mahdollisuuksia voidaan lisätä tietoisesti ja systemaattisesti keskustelullisten keinojen avulla (Riikonen ja Smith 1997). Niistä tärkeimmät ovat tulevaisuuden avoimuuden, kertomuksellisuuden ja metaforisuuden mahdollisuuksien sekä yhteisöllisyyteen aina sisältyvän moninäkökulmaisuuksien hyödyntäminen (Riikonen 1992, Riikonen 2001). Aihetta koskevia mielenkiintoisia ajatuksia löytyy yllättäviltä suunnilta. Olemme itse kokeneet hedelmälliseksi esimerkiksi ajatukset, joita on esitetty kielen, dialogin ja kulttuurin tutkijoiden (erityisesti Mihail Bahtin), ratkaisukeskeisesti suuntautuneiden lyhytterapeuttien (esim. Steve De Shazer ja Insoo Kim Berg), sosiaalista konstruktivistista edustavien kommunikaation tutkijoiden (esim. John Shotter, Robyn Penman, Kenneth ja Mary Gergen ja Sheila McNamee) sekä narratiivisen psykologian ja narratiivisen terapian edustajien suunnalla (esim. Jerome Bruner, Michael White ja David Epston).

*Hyvän (ja samalla uusia
näkökulmia mahdollistavan)
kanssakäymisen aluetta ja
mahdollisuuksia voidaan lisätä
tietoisesti ja systemaattisesti
keskustelullisten keinojen avulla.*

Mihail Bahtinin (1895-1975) dialogia, dialogisuutta ja dialogista ymmärtämistä (Bahtin 1981, Shotter 1993a ja 1993b, Wertsch 1991) koskevien ajatusten tutkiminen sai meidät 90-luvulla vakuuttuneiksi siitä, että asioita kannattaisi pohtia aiempaa enemmän suhderyhtymyksinä. On tärkeää pohtia syvemmin sekä sitä millaisia ovat ihmisten ja yhteisöjen suhteet kieleen että sitä miten kieli (ja kaikki mitä se sisältää) muuttaa ja ylläpitää ihmisten välisiä suhteita. Erilaiset puhumisen tavat tukevat erilaisia suhteita ja kokemuksia - erilaiset kokemukset ja suhteet tukevat puolestaan erilaisia puhe- ja ajattelutapoja.

Sekä Shotter että Bahtin esittävät, ettei kaikki suhteisiin (sekä ihmis- että muihin suhteisiin) liittyvä tieto ole kuvailtavissa. Shotter väittää, että kaikki suhteet perustuvat pääasiassa ”kolmannentyyppiselle tiedolle” (knowledge of the third kind) . Kyseessä ei ole ”jonkin” tietäminen (kuvailtava, teoreettinen tieto) tai ”miten” -tietäminen ” (menetelmätieto) vaan ”jonkin kautta” tietäminen, tilannetieto, tilanteen sisällä ja suhteessa olijan tieto . Tällainen tieto voi olla sekä sanallista että sanatonta, oleellista on sen joustavuus, tilannesidonnaisuus ja ”periaatteettomuus” (se ei nojaudu pysyviin käsityksiin, normeihin tai periaatteisiin)

Shotterilaisittain nähdystä tilannetiedossa on kyse lähinnä tavasta suhtautua koko ajan muuttuviin olosuhteisiin ja kyvystä tulla toimeen niiden kanssa . ”Olosuhteet” voidaan tässä ymmärtää hyvin laajasti. Niiden voi ajatella sisältävän sekä aineellisia että aineettomia asioita, sekä nykyistä, tulevaa että mennyttä. Tällainen tilannetieto tai tilannetietäminen on ennakoivaa, osallistuvaa ja käytännöllistä - vastakohtana ulkoiselle, kurinalaiselle, systemaattiselle tai viittaavalle tiedolle. Osallistuva ja tilannesidonnainen tieto ja osaaminen liittyy läheisesti tunteisiin ja henkilön tietäessä tilanteessa kokemiin ylläkköisiin ja houkutuksiin. Oleellista on, että se syntyy - ja katoaa

- ainoastaan vuorovaikutuksen aikana. Se on tietoa, jota ihmiset tarvitsevat jatkuvasti tullakseen toimeen toisten ihmisten kanssa (ks. Wittgenstein 1953: § 154). Tiedon käsittäminen tällä tavoin, sen näkeminen toimeen tulemisen ja hyvin tai huonosti kohtelemisen kannalta tarjoaa uusia mahdollisuuksia kaikenlaisen kanssakäymisen, myös asiakastyön, perustan ymmärtämiseen.

Mihail Bahtinin ajatukset ja esimerkit tarjoavat monia mielenkiintoisia ja yllättäviä näkökulmia kieleen. Ne paljastavat muun muassa sen, että ”sanat” (hän käyttää sanan käsitettä laajasti, osapuilleen ilmaisun synonyyminä) ovat läpeensä dialogisia ja metaforisia.

Elävät ja kuolleet sanat

Käsitlemme aluksi hieman puheen tyylin kannalta täysin oleellista seikkaa, metaforisuutta. Metaforan perinteisen määritelmän mukaan metafora paljastaa tietyssä asiassa uusia tai erilaisia puolia liittämällä sen jonkin itselleen vieraan käsitteen alueeseen (”hän on kuin leijona”, ”minulla on hiirimäinen olo”). Samalla metafora ehkäisee ymmärtämisen kirjaimellisuutta tai tosikkomaisuutta. sanat ovat toimintaa, jonka avulla Pelkästään osoittavat, puhtaasti viittaavat, ei-metaforiset sanat, ovat ”alastomia ruumiita”, kuten Bahtin sanoi. Niiden vastakohtana ovat ”hyvän kanssakäymisen” rikkaat ja elävät sanat. Oleellista on metaforien joustavuus ja niiden kyky paljastaa ja kuvata tehokkaasti ja elegantisti monimutkaisia yhteyksiä ja samankaltaisuuksia. Ilman vertauskuvien ymmärtämisen ja toisiinsa liittämisen kykyä kanssakäyminen olisi mahdotonta.

Metaforisuus ei kuitenkaan ole objektiivinen asia. Ilmaisun metaforisuus voi esimerkiksi näkyä vain jollekin lukijalle, kuulijalle tai kanssakäymisen osapuolelle. Vertauskuvallisuus voi kadota myös laajemmin. Jotkut ilmaisut ja puhuvat (kuten nykyisin hallitsevassa asemassa talouden ja hallinnoinnin kieli, josta olemme aiemmissa julkaisuissa puhuneet produktivismin kielenä) saattavat ikään kuin kokonaan kadottaa vertauskuvallisuutensa - joka ei tietenkään itsessään katoa, se vain lakkaa olemasta näkyvä, kuten sadussa Keisarin uusista vaatteista - ja muuttua ”puhtaiden tosiasioiden kieleksi”. On kuitenkin syytä huomata, ettei kyky tuoda näkyviin suhteita ja samankaltaisuuksia liity pelkästään metaforiin vaan myös puheen lajityyppihin (genre) ja ilmaisutyyliihin. Bahtinin mukaan erilaisilla ilmaisun lajityypeillä ja tyyliillä on omat miellelyhtymänsä ja siten tietyssä määrin jopa erilaiset ”muistot”.

Ilmaisut, jotka muodostetaan tietyissä olosuhteissa ja sen hetkisten tarpeitten pohjalta, eivät ole toistettavissa - kaksi täsmälleen samanlaista ilmaisua ei koskaan merkitse täysin samaa asiaa.

Bahtinille ”ilmaisu” on puhutun kielen keskeinen elementti. Keskittyminen ilmaisuihin lauseiden ja yksittäisten sanojen sijaan selittyy sillä, että Bahtin on Shotterin tavoin kiinnostunut nimenomaan tilanteista ja konkreettisista tapahtumista ja niissä toimimisesta. Ilmaisun on hänelle se paikka, jossa kielen rakenteelliset ja systemaattiset piirteet joutuvat kosketuksiin tietyn erityisen tilanteen piirteiden kanssa. Koska kaikki tilanteet ovat erityisiä ja ainutlaatuisia, Bahtin pitää kielellistä ilmaisua aina perustaltaan luovana toimintana.

Bahtinille ”ilmaisu” on puhutun kielen keskeinen elementti. Keskittyminen ilmaisuihin lauseiden ja yksittäisten sanojen sijaan selittyy sillä, että Bahtin on Shotterin tavoin kiinnostunut nimenomaan tilanteista ja konkreettisista tapahtumista ja niissä toimimisesta. Ilmaisun on hänelle se paikka, jossa kielen rakenteelliset ja systemaattiset piirteet joutuvat kosketuksiin tietyn erityisen tilanteen piirteiden kanssa. Koska kaikki tilanteet ovat erityisiä ja ainutlaatuisia, Bahtin pitää kielellistä ilmaisua aina perustaltaan luovana toimintana.

Kuten jo aiemmasta voi päätellä, Bahtin suhtautui kriittisesti perinteiseen, kommunikaation hyvin kapeasti ymmärtävään kieliäjänteluuun. Jos hän eläisi edelleen, hän ottaisi Heideggerin tapaan taatusti kantaa siihen, että sanoja pidetään tietoteknologian aikakauden maailmassa usein pelkkinä informaation kantajina. Hänestä kyseessä on valtaisa erehdys, joka pohjaa kielen ja kanssakäymisen katastrofaaliseen yksipuoliseen näkemiseen.

Bahtinin mielestä on ylipäätään virhe tarkastella kieltä pelkkänä järjestelmänä ja abstraktien sääntöjen kautta. Hänelle ilmaisut eivät olleet ensisijaisesti kielellisten järjestelmien toteutumia eivätkä kielellisten yksiköiden (sanat, lauseet jne.) mekaanista kasaantumista. Ilmaisua koostuu pikemminkin tekijöistä, jotka ovat suuressa määrin kielestä riippumattomia ja tilannesidonnaisia. Siinä missä lause on Bahtinille toistettavissa oleva kielen yksikkö, ilmaisu puolestaan on elävän puheen ja kommunikaation yksikkö. Ilmaisut, jotka muodostetaan tietyissä olosuhteissa ja sen hetkisten tarpeitten pohjalta, eivät ole toistettavissa - kaksi täsmälleen samanlaista ilmaisua ei koskaan merkitse täysin samaa asiaa.

Bahtinin mukaan on mahdollista erottaa toisistaan kaksi merkityslajia: abstrakti ja tilannesidonnainen. Kahden merkityslajin pohjalta voidaan käsitteellisessä mielessä pitää erillään kaksi ymmärtämisen lajia. Passiivista ymmärtämistä on lauseen abstraktin merkityksen tajuaminen, sen ymmärtäminen mitä lause sanoo ikään kuin ”sanakirjamielessä”. Aktiivinen ymmärtäminen on monimutkaisempaa. Sen lisäksi, että kuuntelijan täytyy ikään kuin purkaa ilmaisun abstrakti koodi (passiivinen ymmärtäminen), hänen on ymmärrettävä, miksi jotain ylipäänsä on sanottu, millaisia vaikutuksia sillä tavoitellaan. Onnistuakseen tehtävässään kuuntelijan on siten otettava huomioon paitsi omat tarpeensa ja toiveensa, myös muiden osapuolten tarpeet ja toiveet. Ilmaisun aktiivinen ymmärtäminen tarkoittaa siten itse asiassa vastauksen muodostamista. Kyvyttömyys vastata paljastaa samalla ymmärtämisen ja dialogin edellytysten puutteen. Dialogin perusedellytys nimittäin on, että puhuja ja kuuliija voivat luottaa muiden osapuolten aktiivisen ymmärtämisen haluun ja kykyyn. Tätä jatkuvaa vastaanottajaa ja jaettuun tulevaisuuteen suuntautumista Bahtin kuvasi sanalla addressiivisuus .

Koska Bahtinin kommunikaatiomallissa tulevaisuuden tapahtumat ja toisten osapuolten tarpeiden ja toimien ennakointi muokkaavat tavallaan ennakolta ilmaisuja, mikään ilmaisu ei voi ”kuulua” yksin puhujalle. Tietyn ihmisen yksittäisen ilmaisun tuottajia ovat ainakin kaikki dialogin osapuolet ihmiselle sekä se tilanne, jossa he ovat ja jonka piirteet heidän oma kanssakäymisensä paljastaa ja samalla tulee luoneeksi. Bahtinille ominainen näkemys kielestä tuo moraalien ja etiikan aivan kielellisen kanssakäymisen keskiöön. Kanssakäyminen ei voi olla paljastamatta sitä miten osapuolet suhtautuvat toisiinsa ja yhteiseen tulevaisuuteensa. Moraalinen ja etiikan kantajana toimii nimenomaan ilmaisujen ja kanssakäymisen ”sävy”. Se kertoo paitsi siitä millä tavalla tilanne on osallistujille erityinen tai merkittävä, myös siitä miten osapuolet ottavat toisensa huomioon. Sävyn rooli on aina arvioiva, mitä muuta ilmaisu sitten tekeekään (viittaa, käskee, kyseenalaistaa, jne.), se myös tuomitsee tai palkitsee.

Ulkoisesti ja sisäisesti vakuuttava puhe

Bahtinin tekemä erottelu autoritaarisen ja sisäisesti vakuuttavan puheen välillä on kiinnostava asiakastyön ja hyvinvointia koskevien teorioiden kannalta. Autoritaarinen, tavalla tai toisella ehdottomaksi totuudeksi ja siten vääjäämättä myös määräämiseksi koettu puhe – asiakastyössä se voi ilmetä esimerkiksi ongelman äänen muodossa – saapuu tietoisuuteen eräänlaisena eriytymättömänä massana, joka on hyväksyttävä sellaisenaan. Se on puhetta, joka sopii hyvin vuorovaikutuksen lähetysmalleihin (Wertsch 1991, ss. 78-79). Tällainen puhe ei salli leikkiä itsensä kanssa (Bahtin 1981, s. 343). Autoritaarisen, ”ulkoisesti vakuuttavan” puheen vastakohta, ”sisäisesti vakuuttava puhe”, tekee puolestaan keskustelusta elävää vuorovaikutusta. Tällainen puhe ei eristäydy eikä pysy paikallaan, se kutsuu muita ihmisiä ja ääniä osallistumaan ja kehittämään teemojaan .

Siirrymme seuraavaksi siirtyä artikkelin kannalta keskeisiin mahdollistavan tilanteen ja dialogin kolmannen osapuolen käsitteisiin. Siirtymän perustelemiseksi on syytä tarkastella ”vuorovaikutusta” prosessina, jossa on vaalintoja ja suunnan tai tyylin vaihdoksen mahdollistavia

kohtia. Niiden olemassaolo ja havaitseminen riippuu yhtäläillä siitä mitä ja miten puhutaan kuin siitä millaiseksi kanssakäymisen tilanne puhutun ja tulkitun avulla rakentuu/rakennetaan .

Tässä vaiheessa on syytä katsastaa lähemmin sitä paikkaa, missä jatkuvuutta ja uusia suuntia puheessa luodaan: ilmaisujen (ja samalla ajatusten ja tunteiden) välisiä taukoja, katkoksia ja siirtymiä, vuorovaikutusvälejä (interactive space; Shotter 1993b). Käsite voidaan liittää Bahtinin sisäisesti vakuuttavaan puheeseen tai omaan sanaan (Bahtin 1981, ss. 293-294). Omilla sanoilla Bahtin viittasi ilmaisuihin, joihin liittyy suurempi vapaus kuin muihin. Vieraita ja autoritaarisia sanoja on tarkoitus totella ja ne pyrkivät siksi peittämään kaikki mahdollisuudet tyylin, suunnan ja aiheen vaihdoksiin. Omat sanat pyrkivät

vastaavasti tekemään suuremman osan vuorovaikutuksellisten välien potentiaalisesta tilasta näkyväksi. Kanssakäymisen sisältämät vuorovaikutusvälit ovat siten hetkiä, joiden aikana merkityksiä voidaan muovata tai vakiinnuttaa. Ne ovat myös tilanteita, joissa mielikuvitus astuu kuvaan. Jokapäiväisessä elämässään ihmiset eivät kuitenkaan näe sitä luovuutta, joka vuorovaikutusväleihin ja niiden päitä yhdistävien siltojen rakentamiseen liittyy .

Kanssakäymisen tilanne tai kehys, eli ”se” mihin suuntautuneena ja mikä huomioiden puhutaan, vaikuttaa aina ajatteluun, odotuksiin ja tunteisiin. keskustelijoiden täytyy todellakin ottaa kehys/tilanne huomioon samaan tapaan kuin he ottaisivat huomioon toiset ihmiset.

Dialogin kolmas tekijä

Artikkelimme ja systeemiälyn käsitteen kannalta erityisen mielenkiintoinen piirre Bahtinin ajattelussa on hänen tapansa käsitellä puhetilannetta elävänä. Bahtinille puheeseen, jopa monologeihin, osallistuu aina vähintään kolme henkilönkaltaista tekijää. Kaikki kolme tekijää muokkaavat jokaista ilmaisua, jokaista kanssakäymisen hetkeä. Kaksi näistä tekijöistä kuuluu ainakin osittain puhujalle: (i) hänen aikomuksensa sanoa tai saavuttaa jotakin sekä (ii) hänen suuntautumisenensa vastaanottajaan. Ilmaisuihin vaikuttavat kuitenkin myös aikaisemmat ilmaisut, jo puhutut asiat. Ne muodostavat kehyksen kaikelle tapahtuvalle. Bahtin kutsui tätä kolmatta tekijää uransa eri vaiheissa eri nimillä. Eräs niistä oli elävä konteksti, jonka puitteissa tai johon reagoiden keskustelua käydään. Toinen samaan perheeseen kuuluva, mutta hieman eri asioihin viittaava käsite oli superaddressee, eräänlainen ylihenkilö, joka on aina mukana keskusteluissa. Sen hieman jumalankaltainen läsnäolo tuottaa tunteen, että joku periaatteessa ymmärtää mitä puhumme, vaikkei keskustelukumppani ymmärräkään.

Tiivistäen: Kun kaksi puolta puhujan äänestä suuntautuu kohti tavoitteita ja kuuntelijaa, kolmas suuntautuu kohti jotakin todellisen kaltaista, vaikeasti määriteltävää, aina osin hallitsematonta kolmatta henkilönkaltaista olentoa, jota voidaan kutsua eri nimillä . Suhde tähän kolmanteen tekijään on myös toivon ja toivottomuuden kaltaisten tunteiden keskeinen lähde. Kanssakäymisen tilanne tai kehys, eli ”se” mihin suuntautuneena ja mikä huomioiden puhutaan, vaikuttaa aina ajatteluun, odotuksiin ja tunteisiin. On kiinnostavaa, että keskustelijoiden täytyy todellakin ottaa kehys/tilanne huomioon samaan tapaan kuin he ottaisivat huomioon toiset ihmiset. ”Tilanne” ei puhu meille, mutta käyttäydymme ja puhumme ikään kuin se tekisi niin. Kehyksen/tilanteen huomioiminen ja sen avoimena ja liikkuvana pitäminen (tästä lisää myöhemmin) merkitsee avoimuutta ja herkkyyttä omille ja toisten ihmisten tunteille ja hetken tunnelmalle tai houkutusille.

Kaikessa vuorovaikutuksessa syntyy siis bahtinilaisittain ajatellen jatkuvasti uusia ”kolmansia henkilöitä”, jotka jäsentävät vuorovaikutusta, ihmissuhteita ja kokemuksia. Tällä dialogin kolmannella henkilöllä tai tekijällä ei ole objektiivisia rajoja sillä jokainen yritys määritellä tai hallita tilannetta/kolmatta tekijää muuttaa sitä.

(II) NIUKKUUDEN JA RUNSAUDEN KULTTUURIT

Luen nuorta naista koskevia papereita. Nainen on menestynyt koulussa. Hän harrastaa liikuntaa ja monia muitakin asioita. Hän on voittanut palkintoja. Mikään ei kuitenkaan riitä. Hän ei ole tyytyväinen itseensä. Hän on masentunut ja tuntee itsensä tyhmäksi. Kuvausten perusteella hänen koko elämänsä on kilvoittelua ja menestymisen tarvetta. Kyse ei ole pelkästään hänen omasta itsekritiikistään. Hänelle naljailtaan sekä kotona että koulussa ajoittaisesta painonnoususta. Hän on kuitenkin koko ajan normaalipainoinen.

Jotenkin minusta alkaa tuntua, että tämä henkilö on prototyyppi nykyajan syrjäytyneestä. Hän on suunnattoman kiinnostunut mittaamisesta, määrittelyistä, vertailuista ja tosiasioista. Juuri siksi hän on syrjässä jostain aivan oleellisesta, hyväksytyksi tulemisesta, sisäisestä tasapainosta. Kaikki on hänelle ehdollista, hän on itse omissa silmissään jonkinlainen väline, esine. (Riikonen et al. 2004, ote tutkimusmuistiinpanoista)

Runsautta lisäävä kommunikaatio

Australialainen kommunikaationtutkija Robyn Penman on pitkään ollut kiinnostunut erilaisten, yhteisöissä ja asiantuntijakulttuureissa hallitsevassa asemassa olevien kielellisen vuorovaikutuksen muotojen hyvinvointivaikutuksista ja ennen kaikkea siitä miten ne antavat tilaa osallistumiselle (Penman, 1992, Penman 2000). Kommunikaation ”hyvyys” tulisikin hänestä määritellä moraalisin kriteerein. Hyvä kommunikaatio on sitä, mikä tekee tavalla tai toisella hyvää ihmisille. Hänen tarkastelutapansa antaa mahdollisuuksia katsoa monia aiemmilla sivuilla esiintyneitä käsitteitä kuten vuorovaikutusvälejä uusista ja yhteisöllisemmin painottuneista suunnista.

*Hyvä kommunikaatio on sitä,
mikä tekee tavalla tai toisella
hyvää ihmisille.*

Penman käyttää neljää kriteeriä kuvatessaan hyvää kommunikaatiota. Ensimmäkin, hyvän kommunikaation täytyy lähteä oletuksesta, että oma puheemme ja keskustelumme luo koko ajan sitä sosiaalista todellisuutta, jossa olemme. Toiseksi, kommunikaation täytyy olla jatkuvasti avointa muutokselle. Kolmas kriteeri on moninaisuus: hyvän kommunikaation pitää sallia erilaiset tulkinnat. Penmanin neljäs kriteeri on epätäydellisyys tai keskeneräisyys. Kriteerin täytyminen merkitsee sen hyväksymistä, että kommunikaatio ei voi koskaan olla valmista tai lopullista.

Muuntaen kriteerit artikkelissa aiemmin käytetylle kielelle on mahdollista sanoa, että hyvä kommunikaatio jättää enemmän vuorovaikutusvälejä näkyville.

Myös psykologisia ongelmia voi tarkastella Penmanin tarkoittamassa mielessä. Ongelmia ylläpitävälle ja ongelmiin liittyvälle puheelle ja ajattelulle on ominaista paitsi monologisen ja autoritaarisen puheen (ja vastaaventyyppisen sisäisen puheen - eli ajattelun) hallitseva asema, myös hyvän kommunikaation kriteereistä poikkeaminen. Ongelmat ovat tai tuottavat vuorovaikutuksellisia ilmiöitä, joiden vuoksi tietty kanssakäyminen ei täytä ”hyvän kommunikaation” kriteereitä.

Viime vuosina olemme laajentaneet omia pohdiskelujamme yhteiskunnallisempaan suuntaan ja samalla etsineet uusia aineksia meille aiemmin vierailta tutkimusalueilta kuten työn ja

organisaatioiden tutkimuksesta, postkolonialistisesta tutkimuksesta sekä osin filosofian, osin kaunokirjallisuuden piiriin luettavasta esseistiikasta. Taustalla on kuitenkin koko ajan ollut kiinnostus vuorovaikutuksen kontekstien ja kehysten arkiseen hallintaan ja sen hyvinvointivaikutuksiin. Erityisenä kohteenamme ovat olleet työelämää ja menestystä koskevan puheen yhteiskunnallinen ohjaaminen ja valtavirtaisen puheen vastustamisen keinot. Jälkimmäinen aihe johtaa pohtimaan niukkuutta tuottavia kehyksiä nakertavien kapinoiden mahdollisuuksia.

Artikkelin toisen osan otsikko viittaa vakavan, kaavamaisen tai sääntöjen ohjaaman elämän sisäiseen ambivalenssiin. On olemassa tilanteita, jotka ovat ehdottoman vakavia, joissa ihmisten toiminta ja ajattelu muistuttaa enemmänkin mekaniikkaa kuin mitään elävää. Vastaavasti on olemassa tilanteita ja hetkiä, joiden syvin olemus näyttäisi olevan runsaus ja niukkuuden puute. Suurin osa arjesta häälyy näiden kahden ääripään välillä. Voidaan kuitenkin kysyä onko oikeastaan kyse symmetrisistä vastakohtista. Ehkä runsas tai niukka (tai kevyt ja vakava) on aina taustana ja toinen termi vain kontrastin muodostajana?

Perinteisesti vakavaa on pidetty ensisijaisena ja kevyttä toissijaisena. Kenties näkemystä pitäisi kuitenkin tarkastella uudelleen? Kiinnostavan välimuodon tarjoavat erilaiset pelit ja leikit. Ne ovat selvästi sääntöjen ohjaamaa toimintaa, jolta jo lähtökohtaisesti, toiminnan kehys toisin määrittelemällä, on kiistetty täydellisen vakavuuden mahdollisuus. Ehdottoman vakavuuden vallitessa peli ei enää ole peli. Monet arkiseen kärsimykseen, työhyvinvoinnin ongelmiin ja syrjäytymisen liittyvät kysymykset näyttävät kiertyvän juuri tällaisten aiheiden ympärille (Riikonen ym. 2002, Holvas 2002). Ei ole olemassa kärsimystä, nöyryyttämistä ja voimattomuutta ilman vaihtoehdottomuutta ja vakavuutta. Ei ole olemassa työn iloa tai yhteenkuuluvuutta ilman kevyttä ja leikinomaisuutta.

*Perinteisesti vakavaa on pidetty
ensisijaisena ja kevyttä
toissijaisena. Kenties näkemystä
pitäisi kuitenkin tarkastella
uudelleen?*

Mutta miten lähestyä kaavoja, niillä leikkimistä tai niiden arkista ylittämistä, ettei kävisi kuten niille, jotka ovat kehitelleet absoluuttisen hyytäviä teorioita rakkaudesta tai ehdottoman vakavia malleja huumorista? Hankaluudeksi nousee muun muassa kysymys tarvittavan ajattelun luonteesta. Perinteisesti nähty tutkimus pyrkii asioiden avaamisen ja näkökulmien runsauden sijaan vähentämään vaihtoehtoisia tulkintoja ja kehyksiä, osoittamaan että jokin on vain jotakin (ei sekä jotakin että jotakin muuta... ja vielä jotakin sen lisäksi). Millaiset menetelmät saavat otteen runsauden, mahdollistavuuden tai pelin ja leikin kaltaisista ilmiöistä? Kiinnostavaa on erityisesti se, missä oloissa leikin ja samalla ”runsauden kulttuurin” jatkuminen on mahdollista ja millaisissa tilanteissa pudotaan takaisin vakavaan ja tuotetaan ”niukka kulttuuri”.

Määritettävyyden ja määrittämättömyyden

Löysimme suunnilleen vuosi sitten verkossa julkaistun (ei päiväystä), viestinnän professori Sinikka Sassin kirjoittaman artikkelin¹ koirasta, modernisaatiosta ja rakentamisen tehokkuudesta. Törmäsimme juttuun etsiessämme viitteitä, jotka liittyvät filosofi Martin Heideggerin kirjaan Silleen jättäminen (Heidegger 1991). Sassi käsitteli aihetta rakentamisen ja ympäristön runtelemisen kannalta. Hänen erityisenä huolenaiheenaan oli lähistöllä sijaitseva ja kaikkien koiranomistajien tuntema tyhjä tontti ja sitä uhkaava gryndaus.

¹ <http://alt.espooli.fi/koira/koiran.html>

Kaavan tai asemakaavan luonteen ymmärtämiseksi Sassi nojautui Heideggeriin ja hänen silleen jättämisen ja teknologian käsitteisiinsä. Heideggerille tekniikka on eräs asioiden ja todellisuuden ilmenemisen muoto. Se ei välttämättä tai ensisijaisesti ole mitään teknistä, vaan pikemminkin tietynlainen kehys tai kehikko, jonka sisällä ihmiset ajattelevat ja toimivat - yhtymäkohta aiemmilla sivuilla kuvattuun kehysajatteluun on ilmeinen. Heidegger korosti erityisesti kehysten/kehikon aktiivisuutta. Se ohjaa niitä tapoja, joilla suhtaudumme asioihin ja joiden kautta ymmärrämme tekojen ja toiminnan kohteet. Pulma on siinä, että modernin aikakauden kehikot ovat yksipuolisia ja samalla vaarallisia. Vaara liittyy osittain niiden huomaamattomuuteen – joko emme näe niitä koska olemme niiden sisällä huomaamatta sitä.

Heideggerilaisittain eli käytännöllisyyden, ohjattavuuden ja hallittavuuden edellytykseksi nähty kehysten kokonaisuus, tekniikka, on samalla laskevan tai laskelmoivan ajattelun pohja. Asioita (tekniikan paljastamaa tai sen avulla ilmenevää maailmaa) ei tässä kehysten järjestelmässä enää ajatella yhtenä maailman mahdollisena ilmenemistapana, vaan olevana itsenään, varsinaisena todellisuutena. Tällainen ajattelu on etukäteen annetuissa puitteissa toteutuvaa suunnittelua ja laskelmointia. Se on valmiille lähtökohdille rakentuvaa vastaamista kysymyksiin ja ennakkoehdot ratkaisevat useimmiten vastaukset, joita voidaan antaa. Tämä ajattelun muoto hallitsee Heideggerin mukaan modernia suhdetta luontoon ja ihmisiin. Sassi kysyy onko meistä vastusta aikakauden tekniselle kehikolle? Hänen mielestään ”tarvitaan ”paha asennetta”, ironista suhtautumistapaa, pyrkimystä saattaa naurunalaiseksi vallitsevat ajattelutavat, sovinnaiset käytännöt ja hallitsevat ryhmittymät”.

Entä mietiskelevä ajattelu ja silleen jättäminen?

Heidegger viittasi teoksessaan siihen, että tämän mielentilan taustalla on paitsi hyödyntämisen ja voimavarojen etsimisen loppuminen, myös toisenlainen luonto- ja ympäristökokemus, juurtuneisuus, yhteys paikkaan. Tekninen ja maailmaa hallinnoiva suuntautuminen synnyttää lisääntyvää jalansijattomuutta ja juurettomuutta. Heideggerille juurettomuus ilmeni nimenomaisesti pakona asiat silleen jättävästä ja mietiskelevästä ajattelemisesta, sen korvautumisena päämäärärationaalisella, laskelmallisella ja suunnitelmallisella toiminnalla. Kysymys ei oikeastaan ole edes suhteesta ympäristöön, vaan pikemminkin avoimuuden ja päättymättömyyden sallimisesta, ikuisen vaihtokaupan ja mittaamisen lopusta.

Yhteiskuntatieteilijöiden ja kulttuurintutkijoiden mukaan on olemassa kahdentyyppistä vaihtoa, symmetristä ja epäsymmetristä. Symmetrisen vaihdon piirissä toimitaan sama-samasta periaatteella, tämä on myös objektiivisen mittaamisen edellytys. Kyse on hyvin kokonaisvaltaisesta ja perustavasta kanssakäymisen ja odotusten kehuksesta. On kuitenkin olemassa myös ei-symmetrisiä vaihdon ja kanssakäymisen järjestelmiä. Ei-symmetrisen vaihdon kiinnostava ominaisuus on vaihdon mittaamisen kriisiytymisen ohella se, että jotakin voidaan saada ja antaa ilmaiseksi tai vastikkeetta. Jotakin voi vastaavasti myös syntyä tyhjästä. Esimerkkejä voidaan löytää vaikkapa huumorin, taiteen, kirjallisuuden ja arkisen kansanviisauden piiristä. Ei-symmetrisellä tai vastikkeettomalla vaihdolla on keskeinen merkitys koetun hyvinvoinnin ja osallisuuden kannalta. On selvästi olemassa sellaista sama-samasta-periaatteen ylittävää ylijäämää, joka synnyttää vaikkapa paljonpuhuttua sosiaalista pääomaa.

Ainakin jossain mielessä samantapaisen runsauden ja niukkuuden kokemuksen kannalta kiinnostavan kaksinapaisuuden parissa askaroi Peter Hallwardin kirja *Absolutely Postcolonial*, joka analysoi postkolonialistisen tutkimuksen nykytilaa ja virtauksia (Hallward 2002). Hallwardin mielestä postkolonialistista tutkimusta hallitsee kaksi erilaista logiikkaa ja kirjoittamisen tapaa, joita hän kutsuu spesifiksi ja singulaariseksi. Molempien lähtökohtana ja haasteena on vähemmistökulttuurien edustajien kokemusmaailman erilaisuus suhteessa valtakulttuuriin.

Spesifisyyttä korostava tarkastelu on luonteeltaan poliittista. Se katsoo kiistatonta kulttuurista ja kokemuksellista erilaisuutta sosiaalisten asemien ja suhteiden ja niiden muutosten kautta. Kyse on ihmisistä erilaisissa positioissa. Asemien erojen vuoksi he myös toimivat sekä näkevät ja kokevat asioita eri tavalla. Singulaarinen postkolonialistinen kirjallisuus ja ajattelu toimii toisin. Sen lähtökohtana on yhteismitattomuus, suhteista irtoaminen, joka voidaan nähdä myös vapautena. Singulaarisuus on omalakisuuutta ja itsesyntyisyyttä, jotakin jota ei voida selittää olemassa olevasta käsin eikä palauttaa tuttuun. Määriteltävyyttä korostava ajattelu- ja ilmaisutapa näkee siis ihmiset organisaatioiden (sosiaalisten koneiden) osina, singulaarinen taas sijoittaa heidät organisaatioiden maailman tuolle puolen.

Määriteltävyyttä korostava ajattelu- ja ilmaisutapa näkee siis ihmiset organisaatioiden (sosiaalisten koneiden) osina, singulaarinen taas sijoittaa heidät organisaatioiden maailman tuolle puolen.

Normatiivinen ja radikaali kieli

Perustavien kulttuuristen kehysten kaksinapaisuuden lähteillä on myös Bahtinin pohdiskelu kieleen ja puheeseen aina sisältyvistä keskipakoisista (yksilöllisyyttä, luovuutta ja tilannekohtaisuutta korostavista) ja keskihakuisista (normatiivisista, yleisistä, tavanomaisia merkityksiä korostavista) voimista ja Jean Baudrillardin radikaalia kieltä ja sen vastakohtaa koskeva erottelu. Baudrillard vertasi esseessään Radikaali ajattelu vapauttavaa ja keveyttä lisäävää ajattelua totuushakuiseseen ja analyyttiseen (1994). Baudrillard korosti erityisesti, että ”radikaali ajattelu ei ole koskaan masentavaa” (sama, s. 29). Radikaali ajattelu ei myöskään pyri salaisuuksien tai totuuksien paljastamiseen, pikemminkin tiedon vähentämiseen ja salaperäisyyden lisäämiseen. Se ikään kuin sulattaa jäykistyneitä ajatuksia ja käsitteitä, latteuden kielioppia.

Baudrillardin mukaan radikaalin ajattelun ja sille ominaisen kielen intohimoisuus hallitsee kaikkea ”vapaata kielenkäyttöä” ja kirjoittamista ja häviää heti kun kieltä käytetään tavoitteellisesti ja rajalliseen päämäärään, esimerkiksi poliittisten, tieteellisten tai didaktistentavoitteiden saavuttamiseksi tai ihmisten manipuloimiseksi muussa mielessä. Ei olekaan ihme, että Baudrillard haluaa palauttaa kiinnostuksen kielen ja kirjoittamisen muotoon ja tyyliin. Hänen mielestään aikakautemme keskittyy pakkomielleisesti sisältöön ja halveksii muotoa, johon hän sisällyttää tyyliilajin, rytmin, ironian, huumorin, ”jujun” jne.

Ehkä Baudrillard on oikeassa? Kenties juuri muoto/tyyli on kenttä, jolla lannistavat voimat voivat hävitä tai liueta? Tätä tulkintaa vahvistaa Georges Bataillen *Literature and Evil* -teoksen lukeminen. Kirjan artikkeleissa käsitellään ensisijaisesti tunnettujen kirjailijoiden ajatuksia pahasta ja pahuudesta. Aiheen kohdalla sivutaan vahvasti myös työn ja toiminnan vakavuutta ja sitä ylläpitäviä voimia (Bataille 1985). Erityisesti Kafkaa ja Baudelairea käsiteltäessä teema nousee keskeiseksi.

Kafka toimi useita vuosia vakuutuslaitoksen virkamiehenä, muttei koskaan tuntenut hyödyllisen työn maailmaa ja hyödyllisen ja käytännöllisen elämän kehystä omakseen. Hän määritteli itse elämänprojektinsa, kirjoittamisen, kielteisesti ja piti sitä pakona. Hän katsoi pakenevansa kirjoittamisellaan ”paternaalista sfääriä” ja sen tavoite- ja käytäntökeskeisyyttä. Hänen isänsä oli liikemies, joka ei koskaan hyväksynyt, ymmärtänyt tai tukenut poikansa toimintaa. Kafka kutsui omaa toimintaansa päiväkirjoissaan ”lapsellisuudeksi”.

Kafka katsoi, ettei sentyyppistä suvereenisuutta jota hän tavoitteli ja edusti, voi koskaan taata minkään auktoriteetin toimista. ”Mitä olisivat oikut, jotka laki ja auktoriteetti takaa? Ne olisivat vain eläintarhan häkkeihin suljettuja villieläimiä” (sama s. 159). Kafka ei tehnyt sitä virhettä, että olisi avoimesti uhmannut tai asettanut kyseenalaiseksi auktoriteettien edustamaa kehystä tai niitä ihmisiä, jotka tavoittelevat käytännöllisillä toimillaan tulevaisuuden luvattua maata, ja jotka ovat siksi valmiita asettumaan muiden yläpuolelle. Aikakausi ei olisi sallinut tällaista asennetta. Avoimen kapinan tavoitteellisuus olisi myös ollut suvereenisuuden tuho.

Bataille oli tässä suhteessa samoilla linjoilla. Hänen mukaansa aikakauden keskeinen (hyvinvointi)ongelma on nimenomaan yleiseksi periaatteeksi ja hyveeksi korotettu tehokas toiminta, joka tarjoaa itseään ratkaisuksi kaikkeen. Se ei voi sietää suvereenia asennetta, jossa nykyinen hetki irrotetaan tulevasta ajasta ja hyödystä. Tällaisia oikeuksia voidaan jossain määrin myöntää mutta ne sijoittuvat lähinnä lapsuuteen ja vapaa-aikaan. Tässä mielessä Baudelairin kapina oli läheistä sukua Kafkan suvereenisuuden etsinnälle. Bataillen mukaan haasteena on ainutkertaisuuden tuottaminen maailmassa, jossa jokin suuri kokonaisuus (järjestelmä, organisaatio) ja sen edustama kehysten järjestelmä koko ajan pakottaa osat taipumaan omiin ehtoihinsa.

Radikaali ajattelu ei myöskään pyri salaisuuksien tai totuuksien paljastamiseen, pikemminkin tiedon vähentämiseen ja salaperäisyyden lisäämiseen. Se ikään kuin sulattaa jäykistyneitä ajatuksia ja käsitteitä, latteuden kielioppia.

Baudelaire puolusti puolestaan suvereenisuutta kirjoittamisellaan tuottamalla mihinkään sopimattomia, yhteistyöhaluttomia ajatuksia, kokemuksia ja yksityiskohtia. Myös hän tavoitteli ”tahdon avulla saavutettua lapsuutta” ja kieltäytyi toimimasta kuin ”tosimies” tai ”arkinen mies”. Suvereenisuus oli hänelle lapsen voimaa ja hän sijoitti aidon vapauden pahalaiseen, joka hänen mielestään on kuin oikullinen, leikkivä ja itsepäinen lapsi. Aikuinen (tai jumala) muuttaa vapauden irvikuvakseen katsomalla sitä tavoitteellisuuden kannalta.

Samoilla apajilla liikkuu myös Jakke Holvas, jonka mukaan ei-työ on nimenomaan peliä tai leikkiä, ehdottoman vakavuuden puutetta (2002). Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että leikki olisi vähemmän arvokasta kuin työ, pikemminkin päinvastoin. Holvas viittaa tässä suhteessa Aristoteleen, jonka mukaan toiminta jostakin puutteesta vapautumiseksi on vähemmän arvokasta kuin itseisarvoinen toiminta. Juuri pelit ja leikit ovat itseisarvoista, puutteetonta toimintaa, niitä harrastetaan niiden itsensä takia. Pelin ja työn kehyksillä on silti myös yhtäläisyyksiä. Myös peli tapahtuu ikään kuin valmiissa tilassa, sen säännöt ovat jo etukäteen selvät.

Asketismin (pelittömyyden, leikittömyyden, nautinnottomuuden) ydin on lykkäys. Hyödyllisyyden ja tulevan hyvän vuoksi uhrautuminen. Holvas viittaa tässä suhteessa Weberiin, jonka mukaan kapitalismin peruskäsky on ”sinun täytyy lykätä”. Tyydytystä on lykättävä; elämä on elettävä siten, että vasta sen päätteeksi on saavuttanut jotain. Itsensäkieltäminen ja lykkääminen ja velvollisuuksien noudattaminen on tässä kehyksessä loputonta. Vanhassa työetiikassa, tai sen pohjalta nähdystä työn maailmassa ei siten ainakaan virallisen keskustelun tasolla ole tilaa pelille. Tässä valaistuksessa työ on suuren, periaatteessa ikuisen esteen ylittämistä. Siitä muodostuu koko elämänpituisen vastus.

Niukkuuden vastaisen kapinan tasot

Kiinnostava kysymys on, ovatko raskaat ja keveät kehykset ajallisesti erillisiä vai samanaikaisia. Edellä sanotun pohjalta on helpompi perustella ajatusta, että molemmat ovat aina yhtä aikaa

läsnä, kuten kolikon molemmat puolet, tai kuten Bahtinin kuvaamat, ilmaisiin aina sisältyvät normatiiviset ja radikaalit voimat.

Yhteisöjen ja yhteisöllisyyden vastakkaiset poolit eivät myöskään välttämättä ole symmetrisesti vastakkaisia. Keveyden pooli on hajanaisempi, epämääräisempi. Keveyden ja raskauden poolien epäsymmetrisyys johtaa monimutkaiseen kysymykseen lamaavia ja tukahduttavia tilanteita ja käytäntöjä koskevan vastarinnan luonteesta ja mahdollisuuksista. Vastarinta voidaan selvästikin jäsentää ikään kuin erilaisten tasojen mukaan. Vastarinnan tasot liittyvät siihen, kuinka vastustaja hahmotetaan.

Aikakauden keskeinen (hyvinvointi)ongelma on nimenomaan yleiseksi periaatteeksi ja hyveeksi korotettu tehokas toiminta, joka tarjoaa itseään ratkaisuksi kaikkeen.

Peter Hallward esittää jo aiemmin mainitussa kirjassaan kiinnostavan esimerkin kirjailija Mohammed Dibin liittyen. Hän kuvaa Dibin uran jakautumista kolmeen toisistaan selvästi eroavaan vaiheeseen. Ensimmäistä ja militanttia, kolonialismin vastustamiseen keskittyvää kirjallista vaihetta hyvin kuvata spesifinen-sanalla. Tälle vaiheelle ominaisissa teksteissä on kyse asemien määrittelystä, hallitsemisesta, luovuttamisesta ja valtaamisesta, sanalla sanoen ihmisten välisistä suhteista ja niihin kytkeytyvistä näkökulmista. Dibin kirjallisen tuotannon toiselle kaudelle on ominaista spesifisen ja singulaarisen maailmankuvan, kuvauksen ja kokemusaineksen sekoittuminen. Tämä merkitsee selkeiden syy-seuraussuhteiden, tapahtumien ja identiteettien osittaista horjumista. Kolmatta vaihetta luonnehtii hakeutuminen yhä syvemmälle islamilaiseen mystiikkaan. Tämä vaihe mahdollistaa yhä moniulotteisemman yksilöllisyyttä ja eroja koskevan ajattelu- ja ilmaisutavan.

Puheen ja sen kehysten kaksitahoisuutta ja ambivalenssia koskeva pohdiskelu johtaa myös historiallisten aiheiden, esimerkiksi karnevalismin pariin Bahtin oli kiinnostunut myös tästä aiheesta ja katsoi, että kulttuuri sisältää aina kaksi toisistaan eri tavoin erotettua tilaa. Ne ovat virallinen/vakava kulttuuri ja karnevaalikulttuuri (1995). Virallinen kulttuuri pyrkii Bahtinin mukaan jähmettämään vallitsevat rakenteet ja arvot. Se rakentuu hierarkioille, kielloille, pelolle ja muodollisuudelle. Karnevaali on puolestaan hierarkioiden päällelleen kääntämisen, muutoksen ja vaihtuvuuden juhlimista, pelon poistumista.

Kulttuuri sisältää aina kaksi toisistaan eri tavoin erotettua tilaa. Ne ovat virallinen/vakava kulttuuri ja karnevaalikulttuuri.

Karnevaalia, joka aikoinaan täytti jopa 4 kuukautta kalenterivuodesta, voi pitää virallisten diskurssien ja vieraan puheen suhteellistamisena, tilan luomisena omalle sanalle, niille ilmaisuille, ajatuksille ja tunteille jotka eivät mahdu vakavaan todellisuuteen. Kaikki karnevaalin peruselementit, torikieli, nauru ja hulluttelevan elämä perustuivat käsitykselle, että asioissa ja ilmiöissä on aina pinnanalaisena läsnä myös outo ja hullunkurinen puoli. Samaa ambivalenssi pätee myös runsaaseen ja keveään. Nauru on aina ambivalenttia, arvosteluun, iva implisoi kehua, menetyksen mahdollisuutta, toivo toivottomuutta ja kuolema elämää. Karnevaalin kieli vertautuu kiinnostavalla tavalla vallalle ominaiseen viralliseen ja autoritaariseen kieleen. Se on aistillista ja konkreettista, sitä ei voi kääntää ”viralliselle” kielelle. Kenties oleellisinta on, että karnevaali on nimenomaan elinvoiman uusintaja.

Niukkuuden vastustamista koskevaa vastarintaa käsiteltäessä on vaikea sivuuttaa Michel de Certeaut. Hänen tunnetuin kirjansa *The Practice of Everyday Life* käsitteli muun muassa kuluttamisen luovaa ulottuvuutta ja sitä miten ihmiset onnistuvat pakenemaan esineeksi muuttavaa, ohjaavaa ja valvovaa yhteiskuntaa (1984). Hänen keskeinen jäsenyksensä koski

”strategian” ja ”taktiikan” suhdetta. Juuri strategisuus ja strategisen tai laskelmoivan kehyksen hallitseva asema on De Certeau'n mukaan vallan keskeinen piirre. Kehyksen pohjana on ”oman paikan” omistaminen ja ulkopuolisen alueen rajan määrittely. Taktinen kehystämisen on sen sijaan ominaista ihmisille ja ryhmille, jotka kokevat olevansa tietyllä hetkellä tai pysyvämminkin vailla omaa aluetta eikä paikkaa. Se on tavallaan vihollisen alueella toimimista.

On syytä huomata, että taktiikan kohdalla on oleellista paikan sijasta aika, oikean hetken löytäminen, oikea rytmitys, suotuisten olosuhteiden hyödyntäminen. De Certeau'n perusajatuksena onkin, että voimattomien vapaus piilee juuri taktiikan alueella, erityisesti ”tyylissä”. Myös omat Hullun työn tauti –kirjassa esitellyt haastatteluaineistomme viittasivat siihen, että oman tyylin etsiminen ja tietynlainen (oman) tilan ja ajan taktinen ja tilapäinen valtaaminen on hyvinvoinnin kannalta keskeinen ilmiö (Riikonen ym. 2002). Esineet, sanat ja olosuhteet ikään kuin taivutetaan tyylin avulla palvelemaan omaa vapautta, nautintoa ja iloa. Strategisen ajattelun ja sitä aina tukevan hallinnoivan ajattelun keskeinen piirre on pyrkimys asioiden määriteltävyyteen ja kommunikoitavuuteen – samalla yksiselitteisyyteen ja niukkuuteen.

Esimerkki runsauden ja vastuullisuuden kulttuurista: yhdistävä huumori ja savolainen kanssakäyminen

Heidegger halusi tunnetusti palauttaa filosofisen ajattelun sen esisokraattisille lähteille, aikaan jolloin ”Olemisen unohtamista” ei vielä esiintynyt (1953). Hän sanoi uskovansa, että ”perinteisen” ja ”teknologisen” kielen vastakkaisuus koskee suoraan ihmisen ydintä. Heideggerin pelkona oli, että teknologinen maailmankuva on pääsemässä ehdottoman hallitsevaan

Kykyä tilanteita ja inhimillisiä systeemejä koskevien tulkintojen ylittämiseen ja samalla systeemejä/tilanteita koskevien näkökulmien seurausten ennakoimiseen ja hyödyntämiseen voi pitää yhteisöllisessä elämässä toimeen tulemisen ja ihmishuhdetaitojen ytimenä.

asemaan - kun maailma nähdään vain tuotteina ja hyödynnettävänä energiana, katoaa samalla sen lumous. Heidegger kritisoi Bahtinin tapaan teknologista ja abstraktia käsitystä kielestä. Tämä ajattelutapa ei hänen mielestään ota huomioon sitä oleellista seikkaa, että ”syvempi” suhde asioihin ja esineisiin riippuu siitä kykenevätkö ihmiset käyttämään ”syvempää” kieltä. Teknologia ja siihen liittyvä hyödyllisyyden ja käytännöllisyyden palvonta –produktivistinen kehys - uhkaa itse asiassa kielen koko olemusta.

Puhuttu ja kirjoitettu kieli näyttäyty produktivistisessä ajattelun ja ilmaisun kehikossa välineenä, hallinnan ja ohjaamisen keinona. Myös hyvinvointia, syrjäytymistä ja osallisuutta koskeva, hallinnon ja tutkimuksen piirissä tuotettava puhe ja keskustelu pyrkii useimmiten nojautumaan tämän sukuisiin lähtökohtiin ja retorisiin jalustoihin säilyttääkseen julkisen asemansa ja arvonsa.

Edellä sanotuista syistä on hyvä nostaa esiin myös pohdiskelua, joka koskee ”runsauden yhteisöjä” ja niitä tukevia kehyksiä. Tutkimuskohteeksi kohoavat silloin esimerkiksi erilaiset valtakulttuurien takapihat, epäviralliset, runsautta ja keveyttä luovat tilanteet sekä erilaiset paikalliset ja alueelliset kulttuurit. Niiden piirissä on usein kehittynyt lukematon joukko sosiaalisen elämän, vastuullisuuden ja innostavuuden käytäntöjä, joiden avulla ihmiset tukevat toistensa hyvinvointia, arvokkuutta ja osallisuuden kokemusta.

Koska inhimillisten ”systeemien” ja shotterilaisittain tai bahtinilaisittain nähtyjen ”tilanteiden” määrittely on vääjäämättä sidoksissa näkökulmiin ja paikallisiin tai hetkellisiin intresseihin, systeemien ”havaitsemiseen” tai niiden suhteiden määrittelyyn sisältyy aina luova elementti. Monet arkiset ja hyvinvoinnin kannalta tärkeät ilmiöt kuten huumori perustuvat juuri ”systeemitulkintoja” koskevan joustavuuden ja kekseliäisyyden mahdollisuudelle, sille että systeemi/tilanne on aina keinotekoinen ja ylitettävissä oleva tulkinta. Elinvoimasta kiinnostunut Henry Bergson määritteli aikoinaan huumorin juuri elämään liittyvän keinotekoisuuden havaitsemisena. Kykyä tilanteita ja inhimillisiä systeemejä koskevien tulkintojen ylittämiseen ja samalla systeemejä/tilanteita koskevien näkökulmien seurausten ennakoimiseen ja hyödyntämiseen voi pitää yhteisöllisessä elämässä toimeen tulemisen ja ihmissuhdetaitojen ytimenä.

Ehkä kaikkein tärkeintä on, että savolainen asenne ja tyyli tuntuu sulkevan pois mahdollisuuden pitää kieltä ja sosiaalisia asemia yksiselitteisinä. Sana ja ilmaisu ei ole Savossa yksi vaan monta. Mikä on tässä kehyksessä kilpailun, voittamisen ja häviämisen mieli?

Erään, vuosisataisen köyhyyden, uhan ja maaseudun asukkaiden keskinäisen tuen varaan rakentuneen vastuullisuuden ja hauskanpidon kiinnostavalla tavalla yhdistävän ja systeemejä tai tilanteita koskevien näkökulmien joustavuudelle pohjaavan kulttuurin muodostaa savolaisuus. Kosketus savolaisuuteen - jonka kohdalla on vääjäämättä puhe jonkinlaisesta ideaalittyydestä, jota ei aivan sellaisenaan ole kouriintuntuvasti olemassa, mutta jota voi lähestyä lukemattomin tavoin - johtaa mielenkiintoisiin valtaa koskeviin kysymyksiin. Savolainen kanssakäymisen tyyli näyttää nimittäin keskittyvän paitsi elämän leikkisien puolten esiin nostamiseen, myös sosiaalisten roolien, hierarkioiden ja asemien nakertamiseen ja ironisoimiseen. Tavat, joilla tämä tapahtuu ovat kuitenkin niin moninaisia, monimutkaisia ja ovelia, että yritys niiden kattavampaan kuvaamiseen tuntuu mahdottomalta.

Savolaisuus on oikeastaan kaikenkattavaa vakavaa leikkiä. Vakavat asiat, ja niitä tosiaan riittää, käännetään ja väännetään vähemmän vakaviksi, ei vänkäämällä vaan pienillä liikkeillä ja loogisten tasojen keikautuksilla. Ylemmyyttä ja alemmuutta edellyttävä ja tuottava kanssakäyminen pilataan tavalla tai toisella, yleensä ystävällismielisesti, tai ainakin siten, että siihen on vaikea puuttua. Pelin tai leikin hengen määrittelyä ei myöskään anneta kokonaan tietyn yksinomaisen käsiin, vaan se pidetään aina osittain myös itsellä. Ulkopuoliset ja yksipuoliset määrittely-yritykset sabotoidaan mitä kummallisimmilla, mutta hymyä kaikissa nostattavilla tavoilla.

Epämääräistäminen liittyy myös identiteettiin. Savolaisella henkilöllä on tietenkin nimi ja identiteetti, mutta sen luonne on, ainakin puheen tasolla, usein avoimen fiktiivinen. Autonkorjaajan ammatti voi olla vaikkapa tietäjä, tehtailija tai pääjohtaja, tai mikä sana nyt sattuu tilanteeseen sopimaan. Samasta syystä savolaisuudella on ambivalentti suhde oppineisuuteen ja tietoon. Tiedolla vitsaillaan, mutta jos tietäjäksi, tutkijaksi tai tiedonhaltijaksi heittäytynyt kestää vitsailun, saatetaan joutain hänen puheistaan ottaa vakavastikin.

Ehkä kaikkein tärkeintä on, että savolainen asenne ja tyyli tuntuu sulkevan pois mahdollisuuden pitää kieltä ja sosiaalisia asemia yksiselitteisinä. Sana ja ilmaisu ei ole Savossa yksi vaan monta. Mikä on tässä kehyksessä kilpailun, voittamisen ja häviämisen mieli? Monet syrjäytymis- ja osallisuusdiskursseja hallitsevat oletukset ja muuttuvat asetelmassa kummajaisiksi.

Tiivistäen voi todeta, että sisäisesti savolainen henkilö (joka ei tietenkään koskaan tunnustautuisi sellaiseksi) elää maailmassa, joka on täynnä paradokseja ja yhteensovittamattomia, mutta silti

yhteensopivia vastakohtaisuuksia. Niillä hän sitten taiteilee. Meissä jokaisessa asuva savolainen – ilman häntä emme pärjäisi juuri missään - on toisin sanoen melkoinen livahtaja, vuorovaikutusvälien löytäjä - ja tilanne- ja systeemiälyn suurmestari.

Viitteet

Bahtin Mihail. 1987. *The Dialogic Imagination*. Four essays by M. M. Bahtin, M. Holquist (toim.), Austin, University of Texas Press.

Bahtin Mihail. 1995. *François Rabelais keskiajan ja renessanssin nauru*, Helsinki, Taifuuni.

Bataille Georges. 1985. *Literature and evil*, Lontoo, Marion Boyars.

Baudrillard Jean. 1994. *La pensée radicale*, Pariisi, Sense & Tonka.

De Certeau Michel. 1984. *Practice of Everyday Life*, Berkeley, University of California Press.

Hallward Peter. 2001. *Absolutely postcolonial, Writing between the singular and the specific*, Manchester, Manchester University Press.

Heidegger Martin. 1991. *Silleen jättäminen*, Tampere, Tampereen yliopisto.

Heidegger Martin. 1998. *Traditional Language and Technological Language*, Journal of Philosophical Research, XXIII, pp. 129-145.

Holvas Jakke. 2002. *Kohtalo radikaalina sidoksena*, Tiede ja edistys 3/02, ss. 219-240.

Kundera Milan. 1989. *The art of the novel*, New York, Harper Collins.

Morson Gary and Emerson Caryl. 1990. *Mikhail Bahtin - Creation of a Prosaics*, Stanford, Stanford University Press.

Penman Robyn. 1992. *Good theory and good practice: an argument in progress*, Communication Theory, 2(3), pp. 234-250.

Riikonen Eero and Smith Gregory. 1997. *Re-Imagining therapy*, London, Sage Publications. (Suomeksi: Riikonen Eero ja Smith Gregory. 1998. *Inspiraatio ja asiakastyö*, Tampere, Vastapaino).

Riikonen Eero. 2001. *Henkinen hyvinvointi, voimanlähteet, kuntoutuminen*, Teoksessa: T. Kallanranta (toim.), Helsinki, Duodecim, Kuntoutus, ss. 86-93.

Riikonen Eero, Makkonen Mikko ja Vilkkumaa Ilpo. 2002. *Hullun työn tauti, Lukemisto tulevan työhyvinvointiajattelun pohjaksi*, Tampere, Vastapaino.

Riikonen Eero, Makkonen Mikko ja Smith Gregory. 2004. *Menestyjäluseri. Runsaan elämän jäljillä*, Helsinki, Kuntoutussäätiö.

Shotter John. 1993a. *Cultural politics of everyday life*, Social constructionism, Rhetoric and knowing of the third kind, Buckingham, Open University Press.

Shotter John. 1993b. *Conversational realities*, Lontoo, Sage.

Wertsch James. 1991. *Voices of the Mind*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.

Wittgenstein Ludwig. 1953. *Philosophical Investigations*, Oxford, Blackwell.

Kirjoittajat

LT, psykiatri Eero Riikonen työskentelee helsinkiläisessä kuntoutusalan asiantuntijaosuuskunnassa, Osuuskunta Toivossa. Hän on yhdessä työryhmänsä jäsenten kanssa kirjoittanut useita kielen ja hyvinvoinnin väliseen suhteeseen keskittyviä kirjoja ja artikkeleita. Viimeksi julkaistut teokset ovat psykoterapia-ajattelun haasteita käsitellyt *Re-Imagining therapy* (Sage 1997), työhyvinvointiajattelun laajentamisen tarvetta sivuava *Hullun työn tauti* (Vastapaino 2002) sekä tänä vuonna ilmestynyt syrjäytymiskeskustelua monipuolistava *Menestyjäloukku* (Kuntoutussäätiö 2004). Lisäksi Eero Riikonen on kirjoittanut kaksi kaunokirjallista teosta.

YTM Mikko Makkonen on Osuuskunta Toivon keskushahmo. Hän on julkaissut kirjoja sekä lastensuojelusta että avioeroihin liittyvistä kysymyksistä ja ollut mukana kahdessa Eero Riikosen tuoreimmassa tutkimus- ja kirjahankkeessa. Mikko Makkonen on myös kirjoittanut kaksi kaunokirjallista teosta.